

УДК 32-027.21

Смирнова К. Є.

Здобувач кафедри політології Донецького національного університету

ТРАЄКТОРІЇ РЕЖИМНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В ТУНІСІ ТА ЄГИПТІ У «ПОСТРЕВОЛЮЦІЙНИЙ» ПЕРІОД (2011–2014)

Стаття присвячена порівняльному дослідженню трансформаційних змін у двох арабських країнах — Тунісі та Єгипті, які наприкінці 2010-початку 2011 рр. стали ареною масових революційних рухів.

Ключові слова: Туніс, Єгипет, політична трансформація, транзит, демократія, авторитаризм

Понад чотири роки минуло з початку масових народних протестів і спроб революційних змін на арабському сході, наслідком яких стало падіння декількох авторитарних диктатур і масштабні зрушення на регіональній політичній карті. У турбулентному політичному середовищі лише дві країни з тих, де мали місце революції, змогли зберегти єдність і відносну стабільність — Туніс і Єгипет. Однак, траєкторії розвитку політичного процесу та режимних трансформацій у кожній з них, після усунення від влади диктаторів, отримали різний напрям. Туніс наразі є єдиною серед усіх арабських держав, що відповідає чотирьом критеріям демократичного переходу, сформульованим Х. Дж. Лінцем і А. Степаном [17]. Єгипет являє зразок країни, яка після короткого експерименту з демократією повернулася до різновиду авторитарного режиму, навіть більш жорсткого і репресивного, ніж попередній. Звідси виникає питання, чому революційні рухи, які мали багато спільних рис і були націлені на трансформацію авторитарних держав у демократичні, призвели до настільки різних наслідків.

Актуальність дослідження даної проблеми, по-перше, пов'язана з тим впливом, який процеси в арабському світі мають на економічний і політичний розвиток світу в цілому, а по друге, з подіями в нашій країні, яка вже вдруге — наприкінці 2013 — на початку 2014 р. — стала ареною розгортання революційних рухів, що прагнули повалення авторитарного корумпованого режиму і його заміни на демократичний і правовий. Вивчення механізмів тих перетворень, які відбувались в арабських

країнах, допоможе нам глибше зрозуміти феномен «Революції гідності» в Україні і доповнити теорії режимних трансформацій і демократичного транзиту новими висновками.

Історіографія дослідження політичних трансформацій на арабському сході є доволі широкою, однак, переважно має закордонне походження. У роботах вітчизняних науковців регіону не приділяється достатньої уваги. За виключенням нечисленних статей, він залишається своєрідною terra incognita, і навіть схожість революційних процесів, які відбувались в Україні у 2013–2014 рр., із арабськими аналогами, не внесли корективи у дослідницькі пріоритети. Серед іноземних науковців, що зробили значний внесок у вивчення різних аспектів політичних переходів в регіоні: М. Оттауей [11; 12], Н. Браун [3], М. Левайн [10], А. Хамзауї [12], Я. Сайїг [14], Л. Хатіб [9], Л. Садікі [13], М. Данн [5]. У своїх роботах вони здійснюють аналіз поточних подій, спираючись переважно на теоретичний доробок транзитології та теорій демократизації. Н. Браун особливу увагу приділяє інституційним факторам перетворень. Я. Сайїг [14] концентрується на ролі армії і структур безпеки у процесі транзиту. М. Данн [5], М. Оттауей та А. Хамзауї [11; 12] зосереджуються на трансформаціях у Єгипті, Л. Садікі [13] — в Тунісі, основну увагу надаючи взаємодії між світськими та ісламістськими політичними силами. Водночас, майже відсутні спроби комплексного порівняльного аналізу політичного переходу у двох країн а із врахуванням різних наборів факторів, які формували його результат. У нашій роботі ми спробуємо заповнити даний пробіл.

Отже, метою даної статті є визначення факторів, які здійснювали вплив на траєкторії режимних трансформацій в Тунісі та Єгипті після усунення від влади їх авторитарних керівників — З. А. Бен Алі та Х. Мубарака.

Об'єктом дослідження є політичні трансформації в Тунісі та Єгипті протягом 2011–2014 рр.

Предметом дослідження є фактори, під впливом яких формувалася політичний перехід у двох країнах.

Учасники революційних рухів, як в Тунісі, так і в Єгипті, прагнули не лише повалення певного диктатора, а вимагали радикальних структурних змін, які б створили державу, засновану на проголошуваних цінностях: свобода, соціальна справедливість, гідність. Загальні уявлення щодо шляху політичного розвитку передбачали створення демократичної системи, проведення вільних виборів і забезпечення прав громадян контролювати обраних керівників.

Відразу після початку революцій Туніс і Єгипет розглядались як країни, що мають найбільш сприятливі умови для переходу до демократії. На відміну від Ємену, Лівії, Сирії, вони не страждали від слабкої національної ідентичності або роз'єднаних суспільств [7]. Крім того, Туніс і Єгипет — централізовані держави з розвиненою системою установ, порівняно ефективних інститутів, апаратом адміністративного контролю, глибоко вкоріненим у суспільстві, що безумовно, грало роль стабілізатора в умовах гострого протистояння, зберігаючи політику від розпаду та сповзання в хаос. На відміну від ослаблених та роз'єднаних Лівії, Сирії, Ємену, що наразі проходять через етап гострого громадянського конфлікту або навіть громадянської війни, ці країни не стали ареною регіонального суперництва [8].

Здатність зберегти єдність і втримати країну від сповзання у прірву революційного хаосу становить першу умову здійснення необхідних реформ, однак далеко не єдиною, що доводять різні траєкторії, якими в подальшому рухався транзит у Тунісі та Єгипті.

Тунісу вдалося не лише неодноразово провести демократичні вибори, але й прийняти прогресивну конституцію на основі компромісу між різними політичними силами, яка створювала необхідну платформу для подальшого руху шляхом розбудови демократичної держави. Понад 20 років тому американський вчений С. Гантінгтон визначив власне випробування для нових **демократій: країна може бути названа консолідованою демократією тільки тоді, коли вона з успіхом пройде через два мирних переходи влади.** Після других парламентських виборів восени 2014 р. Туніс пройшов це випробування [18].

Відносний успіх Тунісу різко контрастує з жахливою невдачею Єгипту. Тут, після короткого експерименту з демократією, коли організація «Братів-мусульман» перемогла як на парламентських, так і президентських цілком конкурентних і відносно чесних виборах, країна знову опинилась під владою диктатури, більш жорсткої та репресивної, ніж за часів Х. Мубарака.

Чому Тунісу вдалося, а Єгипту — ні? Одне з пояснень обертається навколо значущих структурних відмінностей між ними. Хоча Туніс поділяє багато політичних та економічних характеристик із своїми сусідами в регіоні, він має декілька унікальних рис: відносно невелика територія, гомогенне за етнічним і конфесійним аспектом суспільство, лібералізована економіка, довга історія сприяння соціальним та економічним правам і свободам жінок, доволі великий і освічений середній клас,

порівняно не лише з Єгиптом, але й з іншими країнами регіону, більш світське населення [2, с. 18; 8]

Не менш важливою структурною відмінністю між двома країнами є більша автономність авторитарної державної бюрократії в Єгипті як самостійного соціополітичного суб'єкта та потужні владні позиції єгипетських військових у порівнянні з їх туніськими колегами. Статус армії як нейтральної установи, що не втручається в політичну гру, вбудований у соціальну історію Тунісу, і цим вона докорінно відрізняється від єгипетської. Як зазначив єгипетський соціолог Анвар Абдель Малек, Єгипет є «військовим суспільством» [8]. З 1950-х рр. воно перебувало під сильним впливом військових, з яких походили всі президенти до революції 2011 року. Військовий сектор побудував масштабну розгалужену бізнес-імперію, яка контролює, за різними оцінками, від 15 до 40 відсотків валового внутрішнього продукту Єгипту і зацікавлена, насамперед, у її збереженні [2, с. 19; 10]

Туніська ж армія є маленькою і аполітичною; вона сформована як республіканська професійна структура з повагою до державних інститутів. Через власну політичну та економічну незначущість вона й сьогодні продовжує бачити власні функції як захисника від зовнішніх загроз і не перешкоджає демократизації. [2, с. 18; 8] Водночас і туніське суспільство, на відміну від єгипетського, заперечує можливу політичну роль армії у демократичному транзиті та її втручання в політичне життя [9].

Панівні позиції армії у структурі державних інститутів Єгипту обумовили її домінуючу роль на етапі переходу. Саме Вища Рада збройних сил без будь-якого спротиву взяла на себе керівництво державою після повалення Х. Мубарака. Дане рішення хоча й несло певний позитив, забезпечуючи відносну стабільність, однак, значно більшою мірою представляло серйозну загрозу для перспектив демократичних реформ. Вже через короткий час після усунення колишнього президента від влади з'явилися скарги на репресії з боку військових стосовно ЗМІ, послідували арешти журналістів і сотень активістів та розгляд їх справ у військових судах, що демонструвало повернення до старої практики насильства і свавілля [4, с. 73]. Все більш очевидним ставало, що головним мотивом підтримки військовим істеблшментом революції була не реалізація її цілей та здійснення демократичних перетворень, а збереження корпоративних інтересів і стримування змін у межах, які б гарантували їх недоторканість.

Крім відмінних позицій армії у двох країнах, Туніс і Єгипет відрізняються між собою ступенем розвитку і характером громадянського суспільства, рівнем громадянської культури населення. Навряд чи можна поставити під сумнів, що за їх відсутності або за недостатньої розвиненості і поширеності соціальні тиски, які стимулюють політичну реформу, виявляються недостатніми у середньостроковому періоді [15, с. 22]. В Тунісі рівень розвитку відповідних структур значно вищий. Зокрема, тут існує найбільш сильний серед арабських країн робітничий рух та професійні асоціації [2, с. 17; 4, с. 73]. Серед них найважливішу роль грає Туніське Генеральне об'єднання праці — організація, роль якої є в чомусь подібною до ролі армії в Єгипті і яка черпає власну силу зі своєї історії та організаційної структури. Навіть протягом авторитарної диктатури за часів Х. Бургіби та З. А. Бен Алі, їй вдавалося зберігати власну автономію, ставши своєрідними притулком для різних опозиційних сил і демократичних активістів.

Сьогодні Генеральне об'єднання праці представляє понад 700 тис. активістів із загальної чисельності населення в 11 мільйонів осіб, об'єднуючи як бідні верстви суспільства, так і середні класи. Його авторитет, політичний досвід і мобілізаційна здатність дозволили йому здійснювати потужний вплив на процес прийняття рішень і стали у нагоді під час вирішення конфліктів між різними політичними силами — учасниками транзиту в Тунісі [8].

Що стосується Єгипту, то, хоча його громадянське суспільство і є достатньо розгалуженим і налічує тисячі організацій у різних сферах, на відміну від туніського, воно є більш слабким і роз'єднаним, авраховуючи загальну кількість населення, відносно нечисленним. Крім ісламістських мереж жодна структура не проникає глибоко в суспільство і майже не має масової бази.

Отже, загальний структурний контекст виявився більш сприятливим для демократичного транзиту в Тунісі. Однак не менш важливе значення мали й загальне політичне середовище, баланс сил між різними політичними агентами і характер відносин між ними, їх дії та рішення, тобто процедурні фактори.

Слід зазначити, що у жодній з країн — ані в Тунісі, ані в Єгипті — учасники революційних рухів не мали чітко визначеного проекту або програми перетворень. Їм не вистачало розуміння, як саме треба змінювати соціальні і політичні відносини, вони не мали стратегії дій, спрямованої на реформування державних інститутів, адже протягом попередніх років діяльності жодна група активістів або мережа, особливо

в демократичному крилі боротьби, не думали про можливість отримання державної влади [1]. З іншого боку, відсутність спільного проекту перетворень була пов'язаною із тим, що революційні рухи об'єднували дуже різні як соціальні, так і політичні та ідеологічні групи: лівих, анархістів, лібералів, арабських націоналістів-етатистів, ісламістів тощо.

Недивно, що основні враження від політичного процесу відразу після революційної кульмінації — вигнання диктаторів, як в Єгипті, так і в Тунісі, були пов'язані з відчуттям зростаючої напруги та поляризації, не лише між силами старого режиму та тими, що прагнули змін, але й усередині опозиційного табору. Соціальна та політична єдність майже повністю зникла, коли різні політичні сили, що зайняли політичний ландшафт, почали боротьбу за владу та вплив. Колись спільні вимоги поступилися партійним та ідеологічним порядкам денним.

В Тунісі політична арена виявилась розділеною між ісламістами та секулярними партіями, поміркованими ісламістами та ультраконсервативними салафітськими об'єднаннями, ультраконсерваторами і світськими силами. Внутрішні конфлікти характеризували відносини і всередині світського табору, який роз'єднували конкуренція, ідеологічні відмінності, особисті амбіції лідерів [16].

Схожі розколи виникли і в Єгипті, де політичний клімат був ще більш конфронтаційним, що визначалося протистоянням не лише між ісламістськими і секулярними силами, всередині світського та ісламістського табору, а й між усіма згаданими учасниками та військовими тимчасовими керівниками країни — останній момент робив структуру протистояння значно складнішою у порівнянні з Тунісом [6]. Необхідність чинити спротив і військовому правлінню, і ісламістам, і політичним силам, що орієнтувались на відтворення старого порядку, тягнули революційних активістів у різних напрямках, створюючи сплутану невпорядковану політичну сцену та конфліктуючі набори пріоритетів [5].

Агентам змін в Тунісі було простіше, адже політична влада з самого початку перебувала в руках цивільних осіб і структур, тому не виникало потреби боротися за повернення керівництва збройних сил до виконання їх безпосередніх обов'язків. Завдання планування та управління транзитом з січня 2011 р. було передано Туніській вищій комісії з реалізації цілей революції, політичних реформ і демократичного транзиту, що повністю складалася з цивільних осіб [14]. Що не менш важливо, у політичних сил не було спокуси використовувати вплив військових та кулуарні домовленості з ними з метою отримання переваг над суперниками. Вони були здатні погодити між собою дорожню карту і

переважно слідувати їй, хоча й не без конфліктів та кризових ситуацій, у той час як у Єгипті план переходу диктувало вище керівництво збройних сил.

Загалом, хід туніського транзиту продемонстрував одну значну відмінність від єгипетського: туніські політичні суб'єкти, всупереч ідеологічним розходженням та конкуренції, періодичному загостренню конфліктів, демонстрували здатність досягати домовленостей і компромісів, необхідних для просування країни шляхом транзиту. Це доводить і сформований після перших виборів уряд, до якого увійшли ісламістська «Нагда» разом з двома світськими лівоцентристськими партіями, і поступки, зроблені ісламістами щодо змісту конституції і їх згода піти у відставку під тиском з боку опонентів та протестів з метою подолання політичної кризи, і уряд, сформований разом з ідеологічним супротивником—світською партією «Ніда Туніс» за результатами останніх парламентських виборів 2014 року. Водночас і світські партії, на відміну від єгипетських «колег», не спроможних утворити скільки-небудь стійкої функціональної коаліції, виявили більшу здатність до об'єднання і спільних узгоджених дій. Це зробило політичну арену більш збалансованою між ісламістським і світським таборами, коли відсутність абсолютної переваги за однією силою змушувало опонентів йти на поступки та шукати компроміс.

В Єгипті ж суперництво швидко переросло у протистояння і набуло характер «гри з нульовою сумою»; розбіжності між політичними силами лише поглиблювались і поляризація зростала. Політична arena являла собою постійні суперечки між партіями, зведення рахунків та взаємні обвинувачення [3]. Необхідно зазначити, що логіка виключення супротивника і відсутність конструктивної позиції і націленості на пошук консенсусу була властивою майже всім учасникам політичного процесу: як багатьом світським силам і партіям, так і ісламістам різних мастей, які недалекоглядно розглядали свою перемогу на перших виборах як своєрідний «кінець історії» та індульгенцію на диктат власних умов. Принаймні частина світських партій, відчуваючи слабкість, фактично була не проти того, щоб вище військове керівництво, яке продовжувало утримувати державну владу, втрутилося у політичний процес. Крім того, вони активно використовували органи судової влади у веденні політичної боротьби [11]. До кулуарних домовленостей з військовими вдавались і їх опоненти—ісламісти, зокрема рух «Братів-мусульман» і його політичний орган—партія Свободи і справедливості, намагаю-

чись таким чином розподілити сфери впливу та забезпечити собі панівні позиції на політичному полі.

Результатом подібної взаємної тактики дій став швидкий рух усіх політичних битв далі від більш-менш демократичної електоральної арени до сфери неелекторальної політики та авторитарних методів вирішення конфліктів, у якій панували військові, бюрократичні державні структури і судова влада, тобто елементи старого режиму [11]. Це наблизило кінець демократичного експерименту, який фактично наступив задовго до символічної дати своєї «смерті» — усунення обраного на відкритих і конкурентних виборах президента М. Мурсівід влади влітку 2013 року. Остання подія лише поставила крапку у поступовій втраті шансу на успішне завершення демократичного транзиту, принаймні на найближчі роки.

Завершуючи, підіб'ємо підсумки та зазначимо, що здатність Тунісу йти шляхом демократичного транзиту визначається як більш сприятливими структурними передумовами, так і певними рисами політичного середовища, що завдяки своєму збалансованому між різними ідеологічними таборами характеру, сприяло скоріше орієнтації на пошук компромісу та домовленостей, ніж на конфронтацію. Крім того, ми побачили, що самі учасники переходу виявили здатність до поступок та розуміння програшності тактики, орієнтованої на виключення супротивників, чому не в останню чергу допоміг сумний приклад сусіднього Єгипту. В Єгипті ж впливові владні позиції, які займав інститут збройних сил та вкоріненість авторитарних мереж у державних бюрократичних інститутах, їх прагнення зберегти систему влади переважно недоторканою, стали найважливішою перешкодою перед проведенням демократичних реформ. Однак, і вибір певних дій основними політичними агентами зіграв не останню роль: намагання використати домовленості з військовим керівництвом з метою отримання політичних переваг замість спроб створити об'єднаний фронт заради демократичних змін, нездатність до компромісу, властива багатьом з учасників, та непродуктивна орієнтація на конфронтацію обумовили провал короткотривалого експерименту з демократизації.

Список використаних джерел:

1. Abdelrahman M. The Egyptian opposition: from protestors to revolutionaries? [електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.opendemocracy.net/5050/maha-abdelrahman/egyptian-opposition-from-protestors-to-revolutionaries>

2. Beck M. and Hüser S. Political Change in the Middle East: An Attempt to Analyze the «Arab Spring» // GIGA Working Papers. — August 2012, German Institute of Global and Area Studies. — 35 с.
3. Brown N.J. Egypt's Ambiguous Transition [электронный ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступа: <http://carnegieendowment.org/2012/09/06/egypt-s-ambiguous-transition/drsi#>
4. Dalacoura K. 2011 uprisings in the Arab Middle East: political change and geopolitical implications / K. Dalacoura // International Affairs. — Vol. 88, Issue 1. — 2012, Pp. 63–79.
5. Dunne M. Egypt: Elections or Constitution First? [электронный ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступа: <http://carnegieendowment.org/2011/06/21/egypt-elections-or-constitution-first/7f>
6. Elghindy Kh. Egypt's Transition Six Months On: From Diversity to Divisiveness [электронный ресурс] // Brookings Institution. Режим доступа: <http://www.brookings.edu/research/opinions/2011/08/04-egypt-elghindy>
7. Gause F.G. The Year the Arab Spring Went Bad [электронный ресурс] // Brookings Institution. Режим доступа: http://www.brookings.edu/research/opinions/2012/12/31-arab-spring-failure-gause?cid=em_alert010313
8. Kerrou M. Tunisia's Historic Step Toward Democracy [электронный ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступа: <http://carnegie-mec.org/2014/04/17/tunisia-s-historic-step-toward-democracy/h8sv#>
9. Khatib L. Transformation of Arab Activism: New Contexts, Domestic Institutions, and Regional Rivalries [электронный ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступа: <http://carnegie-mec.org/2014/05/15/transformation-of-arab-activism-new-contexts-domestic-institutions-and-regional-rivalries/hb2y>
10. Le Vine M. Why Tunisia succeeded where Egypt failed [электронный ресурс] // Al Jazeera. Режим доступа: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/12/why-tunisia-succeeded-where-egy-201412111643794562.html>
11. Ottaway M. Egypt: Death of the Constituent Assembly? [электронный ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступа: <http://carnegieendowment.org/2012/06/13/egypt-death-of-constituent-assembly>

12. Ottaway M. and Hamzawy A. Protest movements and political change in the Arab world [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegieendowment.org/files/ottawayhamzawy_outlook_jan11_protestmovements.pdf
13. Sadiki L. Tunisia's political parties and the shared vision [електронний ресурс] // Al Jazeera. Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/10/tunisia-political-parties-shar-2014102655136406559.html>
14. Sayigh Y. Missed Opportunity: The Politics of Police Reform in Egypt and Tunisia [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: http://carnegie-mec.org/2015/03/17/missed-opportunity-politics-of-police-reform-in-egypt-and-tunisia/i4fc?mkt_tok=3RkMMJWWf9wsRoiuKrJZKXonjHpfsX66%2BoKXaSg38431UFwdcjKpmjr1YcBRct0aPyQAgobGp5I5FEIQ7XYTLB2t60MWA%3D%3D
15. Way L. The Lesson of 1989 / L. Way // Journal of Democracy. — October 2011. — Vol. 22, № 4. — Pp. 17–27. <http://www.brookings.edu/experts/gauseg2011>.
16. Wolf A. Divided and Looking Where to Stand [електронний ресурс] // Carnegie Middle East Center. Режим доступу: <http://carnegieendowment.org/sada/2012/12/20/divided-and-looking-where-to-stand/evi4>
17. Wolff S. Tunisia's forthcoming elections: transition at risk and arms sales won't rescue. [електронний ресурс] // Open Democracy. Режим доступу: <https://www.opendemocracy.net/arab-awakening/sarah-wolff/tunisia%E2%80%99s-forthcoming-elections-transition-at-risk-and-arms-sales-won%E2%80%99t-r>
18. Zakaria F. Why democracy took root in Tunisia and not Egypt [електронний ресурс] // The Washington Post. Режим доступу: http://www.washingtonpost.com/opinions/fareed-zakaria-why-democracy-took-root-in-tunisia-and-not-egypt/2014/10/30/c5205adc-606a-11e4-9f3a-7e28799e0549_story.html?utm_source=Sailthru&utm_medium=email&utm_term=%2ADemocracy%20Lab&utm_campaign=2014_Democracy%20Lab

Стаття надійшла до редакції 17.01.2015 р.

Смирнова К.Е. Траектории режимных трансформаций в Тунисе и Египте в «постреволюционный» период (2011–2014)

Статья посвящена сравнительному исследованию трансформационны хизменений в двух арабских странах—Тунисе и Египте, которые в конце 2010-начале 2011 гг. стали арено ймассовых революционны хдвижений.

Ключевые слова: Тунис, Египет, политическаятрансформация, транзит, демократия, авторитаризм.

Smirnova K.E. Trajectories of regime transformation in Tunisia and Egypt in the "post-revolutionary" period (2011-2014)

The article deals with the comparative study of the transformational changes in two Arab countries—Tunisia and Egypt, which witnessed mass revolutionary movements in the end of 2010, beginning of 2011.

Keywords: Tunisia, Egypt, political transformation, transit, democracy, authoritarianism.